

دو قرن با مطبوعات فارسی زبان خارج از کشور در قاره آسیا

• عزیزه بدیعی گهر

کارشناس کتابداری و اطلاع رسانی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران



نشان می‌سازد که در این دو قرن تاکنون بیش از ۲۵۰۰ عنوان نشریه فارسی در گوش و کنار جهان انتشار یافته است که اطلاعات کامل و دقیقی درباره آن‌ها وجود ندارد. به جز بیش از ۱۰۰۰ عنوان نشریه فارسی زبان در قاره آسیا و منطقه قفقاز، براساس آمارهای موجود طی سال‌های ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۲ بیش از ۱۵۰۰ عنوان نشریه فارسی زبان توسط مهاجران ایرانی و افغانی و ... در اروپا و امریکا انتشار یافته‌اند. مؤلف در مجموعه دوم این کتاب که بزودی منتشر خواهد شد، به معرفی نشریات جدید در سال‌های پس از ۱۳۷۸ تا ۱۳۸۳ خواهد پرداخت.

در این فهرست همه نشریات فارسی زبان موجود در خارج از کشور، از جمله نشریات سیاسی پس از انقلاب، مورد نظر بوده است، مانند نشریه وطن در استانبول که به عنوان نشریه سلطنت طلب معروف شده است و از آن تنها کمپی ش ۴۵ و ۵۰ - ۵۵ (سال ۱۳۶۷ - ۱۳۷۲) در مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها وجود دارد.

مؤلف عوامل متعددی را که به صورت مستقیم در تاسیس و ایجاد نشریات فارسی زبان خارج از کشور مؤثر بوده است در مقدمه بررسی شمارد، این عوامل به ترتیب عبارت اند از: انگلیسی‌ها، هندی‌ها، مهاجران ایرانی، افغانی‌ها و تاجیک‌ها. علاوه بر عوامل ذکر شده، مذکور نقش هر چند کمتر نگ مرکز دولتی و غیردولتی، مؤسسه‌ها و سازمان‌های بین‌المللی نیز قابل ذکر است.

برخی نکات جالب توجه که از مقدمه کتاب برمی‌آید به قرار زیراست:

- جیمز هیکی در سال ۱۱۹۴ م. نخستین روزنامه انگلیسی زبان هند به نام بنگال گازت (Hickin's Gazette) را به صورت هفت‌نامه در کلکته منتشر کرد و بخش‌های کوچکی از آن را به زبان فارسی اختصاص داد.

- برخی منابع نشریه‌ای به نام هندوستانی یا اخبار هندوستانی

• مهدی جعفری خانقاہ، دو قرن با مطبوعات فارسی زبان خارج از کشور در قاره آسیا، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۸۳، چاپ اول، ۲۶۷ صفحه، وزیری.

کتاب حاضر به معرفی شناسنامه‌ای و توصیفی ۷۱۵ عنوان نشریه که در فاصله سال‌های ۱۷۸۰ تا ۱۹۹۹ م. در خارج از ایران در حوزه آسیا و منطقه قفقاز منتشر شده می‌پردازد و کلیه نشریات مستقل و غیر مستقل فارسی زبان را در بر می‌گیرد.

مؤلف در مقدمه کتاب پس از بیان مختصاتی از تاریخچه انتشار مطبوعات فارسی زبان در خارج از کشور، متن‌کری شود که با وجود گذشت دو قرن از عمر مطبوعات فارسی زبان خارج از کشور، تاکنون آمار دقیق و درستی از تعداد نشریات منتشر شده در کشورهای مختلف وجود ندارد. بنابراین لزوم تهییه کارنامه مطبوعات فارسی زبان خارج از ایران احساس می‌شود. وی خاطر



دو قرن با مطبوعات فارسی زبان خارج از کشور در قاره آسیا

از عنوان، سال تأسیس نشریه در داخل پرانتز () ذکر شده است. سپس مشخصات نشریه شامل محل انتشار، صاحب امتیاز، مدیر مسؤول، سردبیر، ناشر، ترتیب انتشار، زبان، روش، قطع، تعداد صفحات و قیمت مطبوعات آورده می‌شود.

از جمله ویژگی‌های خوب این فهرست اشاره به محل نگهداری نشریه است که براساس آیچه مؤلف خود روئیت کرده و یا استخراج از منابع ذکر می‌شود. این کار دستیابی محققان را به این مجموعه آسان ترمی کند. به جایین مؤلف بالارائه برخی اطلاعات جانبی تحت عنوان «توضیح» به شناسایی هر چه بیشتر نشریه کمک می‌کند. از جمله تیراژ، هدف از انتشار نشریه، مدت زمان انتشار، تعداد شماره‌های انتشار یافته، تغییرات عنوان‌نام نشریه، موضوعات مطرح شده در نشریه، چاپخانه نشریه، تغییرات ترتیب انتشار و تاریخ متوقف شدن انتشار نشریه و....

در ترتیب الفبایی کتاب واژه «مجله» در ابتدای نام نشریه در نظر گرفته نشده است، مانند مجله علوم طبیعی، مجله کتاب که به ترتیب در دو دسته (ع) و (ک) قرار گرفته‌اند. مؤلف در این موارد از ارجاعات نیز استفاده ننموده است. هم‌چنین چنانکه معقول است «ال» در ابتدای عنوان در ترتیب الفبایی در نظر گرفته نشده است، مانند المؤمنات و النور که در ردیف الفبایی (م) و (ن) مرتب شده‌اند. در این گونه موارد نیز ارجاع استفاده نشده است.

سال انتشار نشریه در جلو نام نشریه و در داخل پرانتز، به صورت قمری، میلادی، شمسی و یا ترکیبی از چند تاریخ آمده و از عالم اختصاری (ق) (قمری) «ش» (شمسی)، «م» (میلادی) استفاده شده است، مگر در صورتی که ماه تأسیس نشریه نیز مشخص بوده است.

از مجموع ۷۱۵ عنوان نشریه‌ای که در کتاب مذکور معرفی شده است سهم کشورهای مختلف در انتشار نشریات فارسی زبان چنانکه در مقدمه کتاب نیز اشاره شده عبارت از اداره آذربایجان (باکو)؛ عنوان: ۱۳؛ ازبکستان (بخارا، تاشکند، سمرقند)؛ عنوان: افغانستان (بامیان، بدخشنان، بلخ، شهرگان، شهر میمنه، قندهار، کابل، مزار شریف، هرات، ولايت سمنگان...)؛ عنوان: امارات متحده (ابوظبی)؛ عنوان: اندونزی؛ عنوان: بنگلادش (داکا)؛ عنوان: پاکستان (اسلام‌آباد، پنجاب، پیشاور، چترال، کراچی، کوتیته، لاہور...)؛ عنوان: تاجیکستان (استالین آباد، دوشنبه)؛ عنوان: تایلند (بانکوک)؛ عنوان: ترکمنستان (عشق آباد)؛ عنوان: ترکیه (آنکارا، استانبول)؛ عنوان: چین (پکن)؛ عنوان: ژاپن (توكیو)؛ عنوان: عراق (بغداد، کربلا، نجف)؛ عنوان: عربستان (مکه)؛ عنوان: قزاقستان؛ عنوان: کویت؛ عنوان: گرجستان و قفقاز (تفلیس)؛ عنوان: لبنان (بیروت)؛

را که مولوی اکرام علی در سال ۱۲۲۵ق/ ۱۸۱۰م. در کلکته منتشر می‌کرد نخستین روزنامه فارسی زبان خارج از کشور دانسته‌اند.

- مرآت الاخبار دومین روزنامه فارسی زبان هند می‌باشد که توسط رام موهن به صورت هفتگی در کلکته منتشر می‌شد.

- دومین تجربه روزنامه‌نگاری فارسی مربوط به گرجستان قفقاز است که فردی به نام سانکوفسکی (خبر تفلیس) به دو نشریه‌ای را با عنوان تفلیسکی و دوموستی (خبر تفلیس) به دو زبان روسی و گرجی منتشر می‌کرد و دو سال بعد ضمیمه فارسی آن را منتشر کرد.

- سومین روزنامه فارسی زبان در ایران با عنوان کاغذا خبار در سال ۱۲۵۲ق/ ۱۸۳۷م. در زمان سلطنت محمد شاه توسط میرزا صالح شیرازی منتشر شد.

- روزنامه اختر نخستین نشریه نظام ایرانیان خارج از کشور می‌باشد که در استانبول به چاپ می‌رسید.

- بیشترین فعالیت مطبوعات ایرانیان مهاجر در حوزه آسیا و منطقه قفقاز در کشورهای آذربایجان، ازبکستان، ترکمنستان، ترکیه، ژاپن، عراق، گرجستان، و هندوستان انجام شده است.

- اولین روزنامه فارسی زبان افغانستان در سال ۱۲۹۰ق. شمس

النها است که سید جمال الدین اسدآبادی آن را اداره می‌کرد.

منابع مورد استفاده

روش کار گردآورنده مبتنی بر مشاهده عینی نشریات در برخی کتابخانه‌ها، مانند کتابخانه ملی، آستان قدس رضوی، آرشیو نشریات فارسی زبان خارج از کشور مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها و نیز بررسی منابع، مقالات، کتاب‌های تاریخی و فهرست‌های موجود بوده است. از جمله منابع ارزشمندی که مؤلف در تدوین این فهرست از آن‌ها بهره گرفته است تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی نویسان (تألیف ناصر الدین پروین)، دانشنامه ادب فارسی (ادب فارسی افغانستان، تاریخچه مطبوعات شبه قاره)، سیر ژورنالیسم در افغانستان، نشریه در دری و The Baku Documents است.

پس از معرفی هر نشریه، منابع استفاده شده، شامل نام کتاب و شماره صفحه و یا نام نشریه، شماره نشریه، شماره صفحه، و تاریخ نشر آمده است. در انتهای کتاب مشخصات کامل منابع استفاده شده آمده است، در مورد نشریات تنها به ذکر عنوان اکتفا شده است. در برخی موارد نیز مانند نشریه عدالت (ش ۴۷۳) و یا آزادی ایران (ش ۱۶) مؤلف از افرادی که در شناساندن نشریه نقش داشته اند یاد کرده است.

معرفی نشریات
این فهرست براساس الفبایی عنوان نشریه تنظیم شده است. پس

البته این ارجاعات برای همه عناوین یک نشریه اعمال نشده است مانند مجله سواه، علاوه بر بوهنه، و خلقی روزنہ، با عنوان بخوان و بدان نیز منتشر می‌شده است که از این نام سوم به نام رایج ارجاع داده نشده است، و در عوض بخوان و بدان در جای الفبای خود معرفی شده است.

لازم به ذکر است که اطلاعات ارائه شده برای تمامی نشریات یکسان نمی‌باشد، از جمله در مورد نشریه جهان آزاد، خاور و ... به زبان نشریه اشاره نشده، و یا در مورد نشریه خاوره ترتیب انتشار ذکر نشده است. هم‌چنین در مورد بسیاری از نشریات به قیمت اشاره نشده است. اما مشخص نیست این افتادگی‌ها اشکالاتی است که در گردآوری و معرفی نشریه رخداده و یا نقص اطلاعات موجود در دسترس نویسنده است.

نکته دیگر اینکه در مورد نشریاتی که در سال‌های اخیر منتشر شده است ذکری از اینکه نشریه هنوز منتشر می‌شود یا نه نشده است، مانند نشریه تعاون (سال تأسیس: ۱۳۷۲).

شیوه تنظیم

در تنظیم مطالب این فهرست عنوان هر ویژگی در زیر نام نشریه تکرار شده است، حال آنکه مؤلف می‌توانست عنوانین مکرر ویژگی‌ها را حذف کند و به جای آن از علائم سجاوندی و اشکال و غیره استفاده کند.

قطع نشریه در داخل پرانتز آمده است، به این صورت «قطع: (۳۰*۴۰ سانتی‌متر)» که دلیلی برای این کار وجود ندارد. برای واحد سانتی‌متر از نشانه اختصاری «س م» استفاده نشده و گاه نیز به صورت «سانتی‌متر» ذکر شده است. حال آنکه در تهیه فهرست‌ها، چگونگی تنظیم مطالب و استفاده از نشانه‌های اختصاری، از اهمیت خاصی برخوردار است.

معرفی بولتن‌ها

نویسنده در بخش دوم کتاب به معرفی بولتن‌ها و خبرنامه‌هایی که به زبان فارسی در خارج از کشور در قاره آسیا و منطقه قفقاز منتشر شده‌اند، پرداخته است. این بخش شامل ۲۳ بولتن است که از شماره ردیف ۶۹۲ تا ۷۱۵ را دربر می‌گیرد.

بولتن‌ها نیز همانند نشریات براساس عنوان و به ترتیب حروف الفبای تنظیم شده‌اند. اطلاعات ارائه شده در بخش بولتن‌ها نیز همانند اطلاعات مربوط به نشریات می‌باشد، با این تفاوت که در بخش بولتن‌ها به سردبیر و مدیر مسؤول اشاره نمی‌شود، مگر به ندرت.

این بولتن‌ها بیشتر از انتشارات رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در کشورهای مختلف است.

۳ عنوان؛ و هندوستان (آگرہ، بمبئی، حیدرآباد دکن، دھلی جدید، کلکته و ...)؛ ۸۵ عنوان.

بیشترین سهم انتشار نشریات فارسی زبان خارج از کشور در قاره آسیا از آن افغانستانی‌ها و در کشورهای دیگر جهان از آن ایرانیان مهاجراست.

از جمله ناشرانی که به انتشار نشریات پرداخته‌اند می‌توان به انجمن زبان و دختران افغانستان، انجمن فتوت بزیدان ایرانی مقیم بمبئی، بانک مرکزی افغانستان، بلدیه هرات، جبهه ملی نجات افغانستان، حزب اتحاد ملی، دارالتألیف وزارت معارف، دانشگاه لبنان، ریاست مبارزه با بیوسادی، سینمای کابل، شورای اسلامی مردم افغانستان، فرقه دمکرات آذربایجان، کانون ترجمه غزالی، گروه ابو مسلم خراسانی، مدرسه الوعاظین، مؤسسه همدرد دواخانه اشاره کرد.

در مورد زبان، این فهرست نشان می‌دهد که نشریات فارسی زبان خارج از کشور، بیشتر به صورت دوزبانه و به زبان‌هایی از قبیل آذری‌بایجانی، اردو، انگلیسی، بلوچی، بنگالی، پشتو، تاجیکی، ترکی، عربی، فارسی، هندی و ... منتشر شده‌اند. هم‌چنین اکثریت نشریات به زبان فارسی - پشتوه استند.

ترتیب انتشار با واژه‌هایی مانند: روزنامه، ۱۵ روز یکبار، پانزده روز یکبار، دوهفته‌نامه، دو شماره در ماه، ماهنامه، دو ماهنامه، فصلنامه، چهارماه یکبار، گاهنامه، هفته‌نامه و ... اشاره شده است. همان طور که دیده شده است برای نشریاتی که دوبار در ماه منتشر می‌شود از واژه‌های مختلفی استفاده شده که بهتر بود از یک واژه یکسان استفاده می‌شد. به نامنظم بودن ترتیب انتشار نشریه نیز با ذکر واژه «نامنظم» نیز اشاره شده است.

به موضوع نشریه با تحت عنوان «روشن» اشاره شده که زمینه فعالیت نشریه را مشخص می‌کند، مانند اجتماعی، ادبی، اقتصادی، پژوهشی، تاریخی، تبلیغاتی، تجاری، تحقیقی، تحلیلی، دینی، سیاسی، صنعتی، علمی، فرهنگی، فکاهی و

قطع مطبوعات بیشتر به سانتی‌متر آمده است، بندرت از واحد اینچ استفاده شده است. در برخی موارد نیز با عبارت «قطع مجله‌ای»، «قطع بزرگ (چهارستون)» و «وزیری» و B4 برخورد می‌کنیم، بنابراین از شیوه واحدی برای تعیین قطع کتاب پیروی نشده است.

در این فهرست از عنوانین مختلف نشریات در زمان‌های مختلف به نام رایج تر نشریه ارجاعاتی داده شده است، مانند مجله سوادکه از نام قبلی آن، بوهنه، به آن ارجاع داده شده است؛ یا عید تاجیکه که نام قبیلی آن بیداری تاجیک بوده است؛ مجله بررسی‌های مالی که از راه حساب و رویداد جلسه مجلس که از اسلامی مجلس مذکوره علمیه کلکته ارجاع دارد.



نشده است، در نتیجه با موارد زیر برخورد می‌کنیم:
الحاج مساوات؛ الحسيني، ميرغلام محمد و...

دو مورد غلط تایپی مهم نیز در نمایه دیده می‌شود:

یکی «غلام نبی خاطر» که در چهار جای در کتاب بکار رفته است در نمایه به صورت «بنی خاطر» درآمده است و در دیف (ب) قرار گرفته است. در مورد همین نام نیز یک ارجاع غلط نیز وجود دارد و آن ارجاع به دیف ۳۰۷ است. دیگری «غلام نبی زرمتی» که عین اشتباه بالا در مورد این نام نیز صورت گرفته است.

در مجموع باید گفت از این کتاب، به لحاظ اینکه او لا فهرست است و ثانیاً با همکاری کتابخانه ملی انتشار یافته است، انتظار می‌رود از نمایه نظام مندرج برخوردار باشد.

۱. اسامی ناشران: در این بخش اسامی ناشران یا صاحبان امتیازی که عبارت از آکادمی‌ها، اتحادیه‌ها، ادارات، انجمن‌ها، جمعیت‌ها، احزاب، دانشگاه‌ها، سفارتخانه‌ها، شرکت‌ها، شوراهای فرقه‌ها، کانون‌ها، کمیته‌ها، گروه‌ها، مراکز، مؤسسات، نهضت‌ها، وزارت‌خانه‌ها و غیره است به ترتیب حروف الفبایی مرتب شده و در مقابل هر یک، به جهت بازیابی سریع‌تر و آسان‌تر به جای شماره صفحه، شماره‌ردیف نشریه در فهرست ذکر شده است. این اسامی در این نمایه صاحب امتیاز نشریه قیام «عده‌ای از دانشجویان ایرانی مقیم هند» در دیف الفبایی (ع) آمده است، حال آنکه بهتر بود در دیف الفبایی (د) و به صورت «دانشجویان مقیم هند» ذکر می‌شد.

۲. نام ناشر یک نشریه روسی با حروف لاتین نیز در دیف الفبایی مربوط خود آمده است (ردیف ۵۵۶)، اما چنانکه معمول است این اسامی باید در انتهای نمایه و به طور جداگانه بیاید.

باید گفت که در این فهرست جای نمایه‌هایی مانند نمایه محل انتشار و موضوع که به محققان برای بررسی سیر تاریخی و موضوعی نشریات فارسی زبان در قاره آسیا و منطقه قفقاز کمک شایانی خواهد کرد خالی است.

فهرست منابع

در انتهای کتاب مؤلف کتابنامه را در دو بخش کتاب‌ها و مقاله‌ها و نشریات ارائه می‌کند. در بخش اول ۵۰ عنوان کتاب معرفی می‌گردد که تنها یکی از آنها به زبان انگلیسی است، به نام *Baku Documents* که در میان کتاب‌های فارسی و در دیف الفبایی (ب) آمده است. در بخش دوم نیز فقط نام نشریه به ترتیب حروف الفبا و بدون هیچ توضیحی ذکر شده است.

امید است که مجلدهای بعدی این کتاب که مرجعی مفید برای شناخت مطبوعات فارسی زبان در خارج از کشور و بررسی سیر تاریخی آن‌ها بشمار می‌رود بزودی منتشر شود و امکان دسترسی پژوهشگران را به کارنامه کاملی از مطبوعات فارسی زبان در سطح جهان فراهم سازد.

فهرست اعلام

این فهرست شامل دو بخش است:

۱. اسامی اشخاص: در این بخش نام افرادی که در فهرست اصلی کتاب آمده‌اند، مانند اسامی مدیران مسؤول، صاحبان امتیاز، سردبیران، ناشران و... به صورت الفبایی و براساس وارونه‌سازی و نام شهرآمده است. در جلوی اسامی به خاطر سهولت در بازیابی اطلاعات به جای شماره صفحه از کذکنشریه بهره گرفته شده است. اشکالی که در تهیه این نمایه ملاحظه می‌شود یکی این است که عنوان‌هایی مانند آقا، الحاج، حاج، سید و میرزا حذف نشده است و همگی آنها در جلو نام کوچک افراد آمده‌اند. حال آنکه این عنوان‌هایی می‌باشد حذف می‌گردید. در چند مورد نیز این عنوان‌های نام کوچک افراد قلمداد شده‌اند که کاملاً اشتباه است:

محمدصادق، میرزا

نکته دیگر و مهم تر فقدان حتی یک مورد ارجاع در این نمایه است، حال آنکه در اسامی سه‌جزیی که در این فهرست بکار رفته است می‌باشد حتماً ارجاع تهیه شود، برای مثال:

باقی‌زاده، احمد راتب (ارجاع از راتب باقی‌زاده)
بشرات، محمد نذیر (ارجاع از نذیر بشارت)؛

حسین خیل، محمد نعیم مصطفی (ارجاع از مصطفی)؛
سجادی تمدن‌المملک سابق، س. م (ارجاع از تمدن‌المملک سابق)
سلیمان، سجیه شاپیق (ارجاع از شاپیق سلیمان)

شبل غوری، خواجه جاوید (ارجاع از غوری)
لکه‌نیوی حسینی نسب، رجب علی (ارجاع از حسینی نسب)
مدیرالممالک هرنزدی، میرزا رضا خان (ارجاع از هرنزدی)
نظری آریانا، گل احمد (ارجاع از آریانا)
محمد اکبر وکیل (ارجاع از وکیل محمد اکبر)
در مورد عنوان منشی دو گونه عمل شده است:

سنگشه، منشی گلاب

منشی واجد علی

در مورد عنوان یانام «مولوی» که در جلو بسیاری از اسامی وجود دارد، در همه موارد این کلمه به عنوان نام کوچک فرد به تهایی یا به همراه نام کوچک وی آمده است، حال آنکه به نظر می‌رسد در مورد تعدادی از آنها ارجاع لازم بوده است:

احمد جان، الحاج مولوی (ارجاع از مولوی احمد جان)
اکرام علی، مولوی (ارجاع از مولوی اکرام علی)
تره خیل، مولوی (ارجاع از مولوی تره خیل)
عبدالحکیم، مولوی (ارجاع از مولوی عبدالحکیم)
در برخی موارد نیز شیوه وارونه‌سازی درست نیست، مثلاً:
 حاجی حسین، حاجی محمد ابن
همچنین چنانکه مرسوم است در تهیه نمایه می‌باشد «الف» و «لام» ابتدای اسامی را حذف کرد، اما در این نمایه بدین گونه عمل